

УДК 271.2:2.773 (477.41): [616.9]

Олена Замура (м. Полтава)

ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО – БОРИСПІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ ЕПІДЕМІЇ ЧУМИ 1770 – 1771 РР.

У статті на основі даних церковного обліку населення підраховано й проаналізовано показники природнього приросту православного населення в трьох містечках Переяславсько – Бориспільської єпархії напередодні та під час епідемії чуми 1770 – 1771 рр. Увагу акцентовано на особливостях впливу цього захворювання на мешканців даного регіону.

Ключові слова: метрична книга, сповідна відомість (розпис), вікова група, народжуваність, смертність, епідемія, чума.

Традиційно вважається, що одним із найвпливовіших факторів, який визначав смертність у ранньомодерному суспільстві протягом всього його існування, була повна беззахисність населення перед інфекційними захворюваннями (віспа, холера, чума)¹. Особливо тяжкі наслідки спричиняла чума.

У той же час, вплив інфекційних захворювань, зокрема, чуми, на смертність населення в традиційному суспільстві залишається ще мало дослідженим. Поза увагою дослідників перебуває питання про різну вразливість людей ранньомодерного часу щодо чуми і про фактори, що її зумовлювали. У зв'язку з цим спробуємо розглянути перебіг чуми 1770 – 1771 рр. на Лівобережжі.

Як відомо, це захворювання у 1770 – 1771 рр. поширилося з Валахії та Польщі на європейську територію Російської імперії. Уже в серпні 1770 р. чума досягла Києва². Про її поширення територією Молдавії і Валахії київський генерал-губернатор Ф. М. Воейков був попереджений ще у травні 1770 р.³ З огляду на цю обставину, він навіть посилив карантини в прикордонних місцях, але його зусилля виявилися марними.

Кияни з серпня 1770 по грудень 1771 р. пережили дві хвилі епідемії. Перерва між цими спалахами тривала протягом лютого – червня 1771 р.

У своєму рапорті Ф. М. Воейков до Синоду

лише приблизно окреслив масштаби смертності⁴. Згідно з його донесенням, перша хвиля епідемії забрала 3 182 особи, а друга – 449. Таким чином загалом померла 3 631 особа. Якщо врахувати, що населення Києва у другій половині XVIII ст. становило близько 30 000 осіб⁵, то виходить, що місто втратило трохи більше однієї десятої частини своїх мешканців.

У м. Воронькові, яке знаходиться за 40 км. від Києва⁶ різкий підйом смертності припав на 1771 р. (Мал. 4). Того року кількість смертей, порівняно із попереднім 1770 р., збільшилася вдвічі. Цей показник дає змогу припустити складну епідеміологічну ситуацію, але чи спричинила вона демографічну кризу?

Для вирішення цього питання скористаємося формулою французького вченого Ж. Дюпак'є, яка має наступний вигляд:

$$I_x = \frac{Z_x - \bar{X}Z}{S}$$

де I_x - це показник інтенсивності демографічної кризи, Z_x - кількість померлих певного року (у нашому випадку 1771 р. померло 70 осіб), $\bar{X}Z$ - середня кількість померлих за попередні 10 років, S - корінь квадратний із суми квадратів різниць смертей за кожен рік і середнього показника, поділеної на 10^7 .

Обрахунок індекса Дюпак'є в м. Вороньків у 1771 р.

Рік	Кількість смертей	Різниця із середнім показником за 10 років	Квадрат різниці
1761	111	49,1	2410,81
1762	55	- 6,9	47,61
1763	72	10,1	102,01

1764	74	12,1	146,41
1765	52	-9,9	98,01
1766	99	37,1	1376,41
1767	65	3,1	9,61
1768	73	11,1	34,41
1769	58	-3,9	15,21
1770	32	-29,9	894,01
Середній показник за 10 років – 61, 9			
Сума квадратів, поділена на 10 – 513, 45			
Корінь квадратний із суми – 22, 65			

$$I_{1771} = \frac{70-69,1}{22,65} = 0,039.$$

Для встановлення факту бодай малої інтенсивності демографічної кризи показник I повинен дорівнювати числу від 1 до 2⁸. Отриманий нами результат вказує на ту обставину, що демографічної кризи у 1771 р. у Воронькові не було.

Звернувши увагу на Мал. 4, ми можемо помітити, що смертність протягом досліджуваного періоду не зростає також ні в Ярьсках, ні в Сорочинцях, віддалених від Києва майже на 300 км.

Зауважимо, що пік смертності мешканців Воронькова припав на лютий, березень і квітень 1771 р.⁹ Якщо врахувати, що чума триває зазвичай від 4 до 7 місяців¹⁰, то виходить, що хвороба, яка досягла Києва у серпні 1770 р., не могла спричинити великої кількості жертв і викликати піднесення смертності в лютому – квітні 1771 р. Його, на нашу думку, слід пояснити традиційним погіршенням раціону сільських мешканців у цей період¹¹. Брак продовольства, вочевидь, був дуже відчутним, бо саме в цей час на долю мешканців європейської території Російської імперії випало дванадцять „голодних років” поспіль (у 1765 – 1776 рр.)¹².

Крім того, аналіз метричної книги церкви Різдва Пресвятої Богородиці м. Воронькова за 1769 – 1785 рр. не підтверджує гіпотези про вплив епідемії чуми на смертність його мешканців. У записах про смертність за 1770 р. ми виявили лише один випадок, коли протягом короткого терміну (5 днів) вимерла ціла сім'я із шести осіб. Це була родина Івана Мухи, у якій 23 листопада 1770 р. померли дві дочки, Олена й Гапка (вік не зазначено), і пасинок Сава (8 років); 26 листопада помер сам

Іван (40 років). Наступного дня відійшла його дружина, а 28 листопада помер їхній син Тимофій (8 років)¹³. На жаль, причини їхніх смертей в книзі не названо. У будь-якому випадку члени вище згаданої родини – це єдині особи, про яких достеменно відомо, що їх поєднували сімейні зв'язки, і котрі, напевно, постійно тісно контактували одне з одним. Отож з великою часткою вірогідності можна припустити, що причина смерті для всіх була однаковою – інфекційне захворювання. Але метрична книга більше не фіксує аналогічних випадків, як цього можна було б очікувати.

Спробуємо перевірити наскільки епідемія чуми впливала на смертність населення даного регіону за ще одним джерелом обліку православного населення – сповідними розписами.

Використаємо сповідні розписи м. Воронькова, складені у 1766 р. та 1771 р. Перший з них зберігається у Державному архіві Полтавської області, другий у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Якщо порівняти статево – вікові піраміди, складені на основі даних цих сповідних відомостей (Мал. 1, 2), то помітимо, що за 5 років у структурі населення, дійсно, відбулися істотні зміни. Перш за все, потрібно відзначити скорочення кількості населення з 2038 до 1915 осіб, або на 6 %.

Тут необхідно зауважити, що у сповідну відомість 1766 р. священик досить часто вносив поправки (дописував пропущених членів домогосподарств між рядками), але не врахував цих людей при остаточному підбитті підсумків. Таким чином священик не враху-

вав 60 дітей віком до 4 років, 1 дитину із вікової групи 5 – 9 років і 6 молодих жінок віком від 15 до 24 років, які були дружинами власників домогосподарств або їхніх синів. Таку неухважність до обліку саме представників наймолодшої вікової групи можна пояснити тим, що діти до семи років не сповідалися.

За даними підсумкової таблиці сповідної відомості у Воронькові 1766 р. мешкала 1971 особа, але із урахуванням вище зазначених поправок кількість населення зросла до 2038 осіб. Отже, саме цю цифру й візьмемо за основу.

Порівняння статево – вікових пірамід засвідчує, що за п'ять років тут найістотніше скоротилася кількість дітей (осіб до 15 років). У 1766 р. вони становили 45 % мешканців Воронькова, а у 1771 р. лише 38 %. При чому найбільше постраждала наймолодша вікова група 0 – 4 роки. Якщо у 1766 році діти віком до 4 років становили 16, 5 % мешканців Воронькова, то у 1771 р. тільки 11,1%.

І навпаки, кількість дорослих (15 – 59 років) зросла з 52% до 59% (відсотки округлено). Збільшення відбулося завдяки зростанню числа молоді обох статей віком від 15 до 24 років. Якщо у 1766 р. молоді чоловіки й жінки цієї вікової категорії становили 9, 3 % та 9, 2% від усього населення Воронькова, то у 1771 р. їхня кількість збільшилася відповідно до 12, 8 % та 13, 4 %. У той же час знизилася кількість чоловіків у вікових групах 30 – 34, 40 – 44 та 50 – 54 роки (загалом на 3, 5 %) та жінок із вікових груп 25 – 29, 30 – 34, 40 – 44, 45 – 49, 50 – 54 роки (загалом на 2, 5%). При цьому незначна кількісна перевага серед дорослого населення залишалася на боці жінок, як у 1766 р. (25, 3 % чоловіків, 26, 5% жінок), так і у 1771 р. (28, 8% чоловіків, 29, 8 % жінок). Кількість осіб похилого віку залишилася порівняно сталою: 3 % у 1766 р. і 3, 2 % у 1771 р.

На основі вищезазначених даних можемо дійти висновку про скорочення народжуваності у містечках Переяславсько – Бориспільській єпархії протягом досліджуваного періоду. Це твердження підкріплюють показники народжуваності, які різко впали у Воронькові у 1770 р., а у Яреськах та Сорочинцях у 1769 р. У двох останніх містечках спад народжуваності тривав 3 роки. (Мал. 3). Таким чином не чума тоді була головною причиною зменшення кількості населення у Переяславсько – Бориспільській єпархії.

Проте факт епідемії цього захворювання на території європейської частини Російської імперії у 1770 – 1772 рр. є незаперечним, тому необхідно пояснити неоднозначний вплив чуми на смертність у ранньомодерному соціумі.

На нашу думку, нерівномірну смертність населення під час чуми спричиняла неоднорівна вразливість людей перед цим захворюванням.

У той час коли Київ втратив понад одну десятину своїх мешканців, в Москві протягом епідемії чуми померло 60 000 осіб¹⁴. Населення Москви у другій половині XVIII ст. складало приблизно 200 000 осіб¹⁵. Таким чином кількість її мешканців скоротилася майже на третину.

Щоб зрозуміти причини такої нерівномірної смертності, спробуємо з'ясувати те, яким чином відбувається активізація та поширення чуми. Ця хвороба має дві форми – бубонну й легеневу. У свою чергу перебіг легеневої форми чуми завершувався для хворого смертю майже у 100% випадків. Смертність під час бубонної чуми коливалася від 27 до 95 %. Чума характеризується дуже коротким інкубаційним періодом (3 – 6 діб), протягом якого часто збільшуються лімфатичні вузли, які не викликають больових відчуттів. У цей період людина може почувати себе цілком нормально, тому болісна агонія і швидка смерть, яка завершувала перебіг цього захворювання викликали особливий жах. До початку XX ст., коли була створена перша вакцина проти чуми, медицина залишалася безсилою перед цією хворобою¹⁶.

Загально прийняте вчення Д. К. Заболотного, розроблене на початку XX ст., про природні вогнища чуми побудоване на твердженні про первинність тварин (різних видів гризунів) як осередка збудника чуми.

Новітні дослідження у галузі мікробіології дозволили стверджувати сучасним вченим – біологам, що першоджерелом збудника чуми є середовище одноклітинних ґрунтових тварин – амеб. Саме у їхніх тілах паразитують бактерії чуми¹⁷. Потрапляння ж збудника чуми в організми людей є наслідком руйнування екосистеми, придатної для існування одноклітинних господарів бактерій чуми. Тоді ж починають пульсувати реліктові вогнища чуми. Поняття реліктового вогнища чуми позначає територію, яка протягом тривалого часу включала природне вогнище чуми, про

спалахи якої відомо з історичних джерел¹⁸.

Головною причиною таких зрушень російський біолог М. В. Супотницький вважає зміну клімату. Саме потепління клімату, яке розпочалося на території Західної Європи, котра теж має декілька реліктових вогнищ, у середині XVII ст. спричинило відступ чуми у південно – східному напрямку.

Відповідно до вчення про реліктові вогнища чуми, осередки цього захворювання охоплюють усю Правобережну та значну частину Лівобережної України (за класифікацією К. Г. Васильєва і О. Є. Сегала це реліктові вогнища чуми Північного Причорномор'я і Малоросії)¹⁹.

З'ясовуючи питання про вплив чуми на смертність в ранньомодерному українському суспільстві, можна помітити, що її епідемії були буденною реальністю життя мешканців Гетьманату й територій, що належали до Запорозької Січі. Дослідники зафіксували численні довготривалі спалахи цієї хвороби протягом XVII – XVIII ст. (у 1652 – 1656, 1661 – 1664, 1673, 1690, 1710 – 1720, 1729, 1738 – 1739, 1760 рр.)²⁰.

Ми вже зазначали, що бубонна форма чуми ще не означає 100% смертності для усіх інфікованих. Таким чином, можна припустити, що частота спалахів хвороби збільшувала не лише кількість померлих, але й кількість тих, хто одужував й отримував в результаті цього імунітет (здатність організму протистояти інфекційним агентам, у тому числі й хвороботворним бактеріям, та чужорідним речовинам).

За класифікацією, яку наводить М. В. Супотницький, територія Москви, на противагу Твері й Смоленську, не належить до реліктового природного вогнища чуми Російської рівнини²¹, а в останнє серйозний спалах чуми тут було зафіксовано у 1654 – 1656 рр. Отже, ця хвороба була рідкістю для мешканців міста й околиць. Дана обставина не сприяла виробленню захисних реакцій у місцевих жителів, що й пояснює високу смертність мешканців Москви.

Для з'ясування ступеня впливу чуми на смертність в українському ранньомодерному суспільстві ми проаналізували показники природного приросту православного населення Переяславсько – Бориспільської єпархії на прикладі показників смертності у містечках Вороньків, Сорочинці і Яреськи у 60 – 70 – х рр. XVIII ст.

Порівняно низька смертність мешканців полкових містечок може бути наслідком їхньої віддаленості й ізолюваності від Києва (особливо це стосується Яресьок і Сорочинців) та поширення імунітету серед населення. Дані метричного обліку про звичайну смертність населення у цих містечках підтверджують нашу думку (Мал. 4). Протягом епідемії чуми 1770 – 1771 рр. тут не зафіксовано зростання смертності, проте виразно прослідковується зниження народжуваності (Мал. 3), що можна пояснити відірваністю дорослого чоловічого населення від своїх родин внаслідок мобілізаційних заходів у зв'язку із початком російсько – турецької війни. Це припущення ґрунтується на свідченні обох сповідних відомостей Воронькова за 1768 та 1771 рр. про те, що переважну більшість домогосподарств цього містечка (123 із 175 у 1766 р.) становили домогосподарства „воєнних”, тобто козаків²². У 1771 р. цей показник дещо знизився (121 домогосподарство козаків із 170)²³. На жаль, стосовно Сорочинців і Яресьок ми не маємо таких детальних даних.

За таких обставин на перше місце серед причин, які спричиняли скорочення кількості населення виходить народжуваність. В умовах активізації чуми на зменшення кількості мешканців м. Воронькова радикально вплинуло саме скорочення числа новонароджених.

Тут необхідно пригадати твердження сучасного російського спеціаліста з історичної демографії Б. Н. Міронова, який виділив 4 основних фактори що зумовлювали високу смертність серед православного населення Російської імперії у XVIII – XIX ст.: рівень матеріального добробуту, місце проживання (місто чи село), образ життя (побут і культура), висока народжуваність, яка у свою чергу провокувала високу дитячу смертність²⁴. Як бачимо, інфекційні захворювання в цьому переліку пропущено. На думку Б. Н. Міронова високу смертність серед православних головним чином зумовлював не брак медичних знань, злидні чи низька культура, а специфічна, відмінна від західноєвропейської, модель демографічної поведінки²⁵. Вище наведені результати дослідження природного руху населення у містечках Переяславсько – Бориспільської єпархії підтверджують цей висновок.

З нашого боку твердження про вирішальний вплив саме демографічної моделі можна доповнити міркуванням про функціонування

у ранньомодерному суспільстві специфічних механізмів регуляції смертності, які ґрунтуються на особливих властивостях людського організму (здатності виробляти імунітет, пристосовуватися до обмеженого раціону харчування тощо). Ситуація у Воронькові нагадує про притаманну в більшій чи меншій мірі кожному людському організмові здатність виробляти імунітет до певних захворювань і досить успішно боротися із ними.

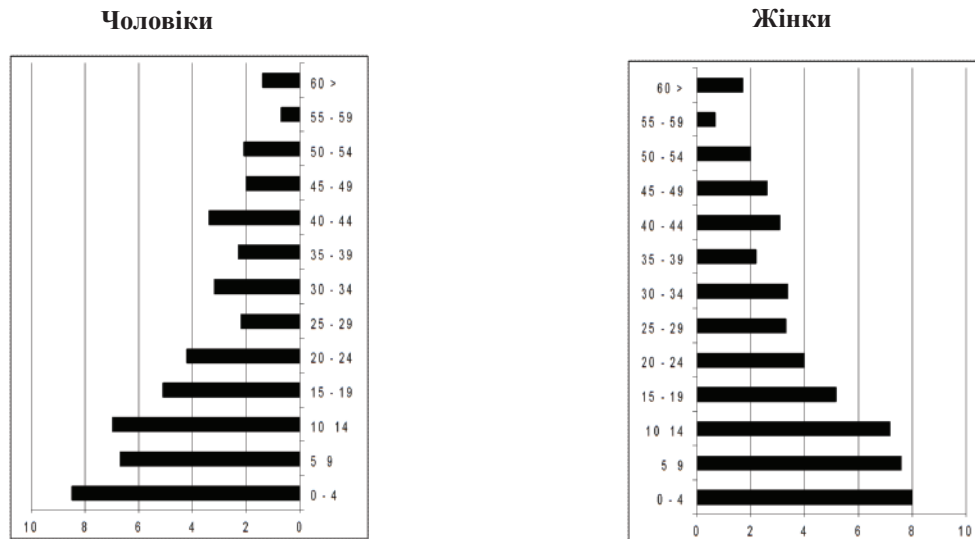
Кожну епідемію інфекційних захворювань у ранньомодерну добу потрібно розглядати,

зважаючи на специфічні умови її перебігу: клімат, географічні особливості певної місцевості (місто, село), здатність людського організму до саморегуляції.

На нашу думку, вплив чуми на смертність представників ранньомодерного українського соціуму не був однаковим. Шанси вижити в умовах епідемії залежали від місця проживання (на території реліктових вогнищ чи поза ними), наявності у людини імунітету, ступеня ізоляваності спільноти від зовнішнього світу.

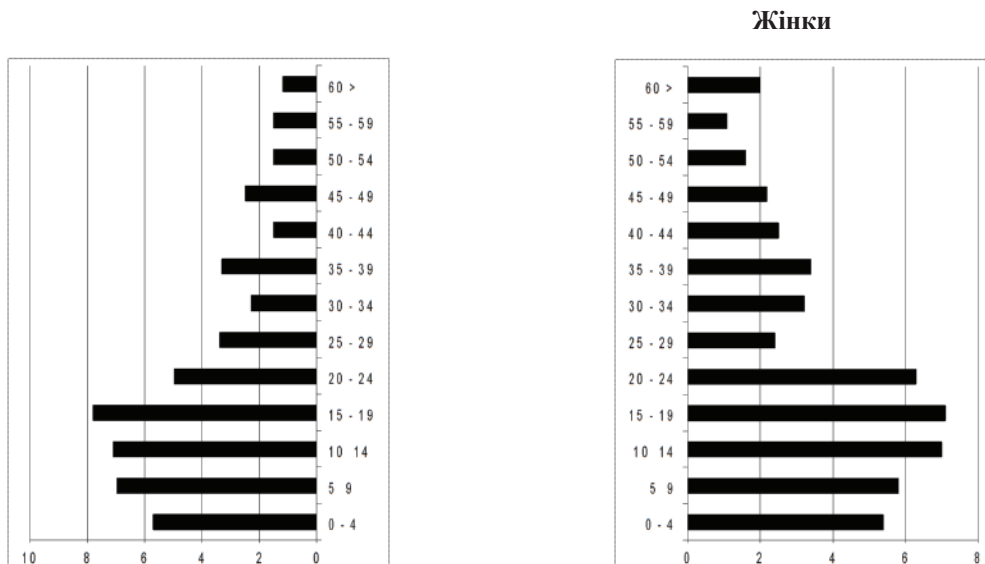
Статево – вікова піраміда населення м. Вороньків. 1766 р. (%)

Мал. 1

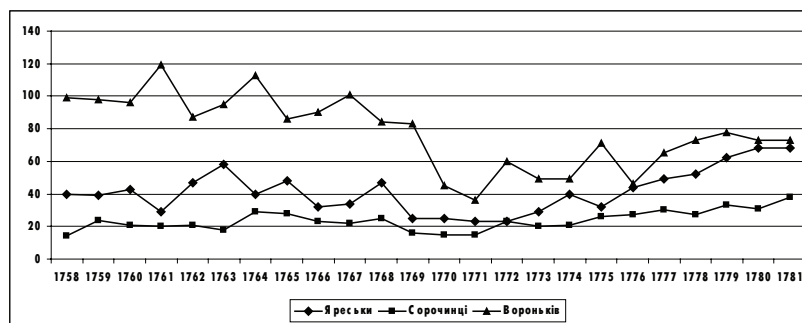

Статево – вікова піраміда населення м. Воронькова. 1771 р. (%)

Мал.2

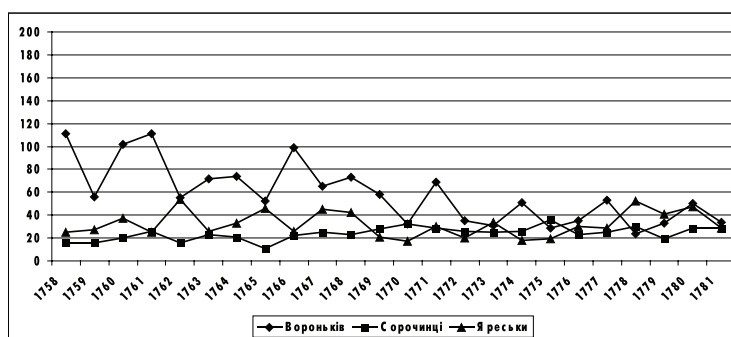

Народжуваність в Сорочинцях, Ярьських і Воронькові у 1758 – 1781 рр.
(за даними метричних книг місцевих церков)

Мал. 4

Смертність в Сорочинцях, Ярьських і Воронькові у 1758 – 1781 рр.
(за даними метричних книг місцевих церков)

Джерела та література

1. Вишне夫斯基 А. Г. Демографическая революция [Текст] / А.Г. Вишне夫斯基. – М.: Статистика, 1976. – С. 42.
2. Супотницький М. В. Где скрывается чума? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.komarovskiy.net/gde-skryvaetsya-chuma-supotnickij-m-v.html>.
3. Андриевский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770 – 1771 гг. [Текст] / А. Андриевский // КС. – 1891. – Том XXXIV. – С. 305.
4. Там само. – С. 313.
5. Киев: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Вороньків: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/miskiev2006/5/144.html>.
7. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej [Текст] / С. Kuklo – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – S. 250.
8. Там само.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 990, оп. 1, спр. 761, арк. 96.
10. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej [Текст] / С. Kuklo – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – S. 254.
11. Хок С. Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830 – 1912 гг.: – [Електронний ресурс] – Режим доступу:
12. http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=tes_tambov98.hokk
13. Борисенков Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы [Текст] / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – М.: Мысль, 1988. – С. 497. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 858, арк. 94 зв.
14. Борисенков Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы [Текст] / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – М.:

- Мысль, 1988. – С. 200.
15. Саушкина Ю. Г. Возникновение и развитие территории, населения и экономических связей дореволюционной Москвы / Москва / Под ред. член – корр. Академии наук СССР Н.Н. Баранского – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.biografia.ru/about/moskva02.html>
 16. Чума. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Чума>.
 17. Супотницкий М. В. „Черная смерть”. К загадкам пандемии чумы 1346 – 1351гг. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat9.htm>
 18. Супотницкий М. В. Где скрывается чума? – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib.komarovskiy.net/gde-skryvaetsya-chuma-supotnickij-m-v.html>.
 19. Там само.
 20. Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорозько – татарському прикордонні за часів Нової Січі. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/a/andreeva_chuma.htm.
 21. Супотницкий М. В. Где скрывается чума? – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib.komarovskiy.net/gde-skryvaetsya-chuma-supotnickij-m-v.html>
 22. Державний архів Полтавської області, ф. 706, оп. 4, спр.64, арк. 79 зв.
 23. ЦДІАК України, ф. 990. оп. 1, спр. 858, арк. 42.
 24. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.в.).[Текст]: Т. 1 / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – С. 194.
 25. Там само. – С. 199.

Елена Замура

Православное население Переясловского– Бориспольской епархии в условиях распространения эпидемии чумы 1770 – 1771 гг.

В этой статье на основании данных церковного учета населения подсчитаны и проанализированы показатели естественного прироста православного населения в трех городках Переяславско – Бориспольской епархии накануне и во время эпидемии чумы 1770 – 1771 гг. Внимание акцентировано на особенностях влияния этого заболевания на жителей данного региона.

Ключевые слова: метрическая книга, исповедная ведомость (ропись), возрастная группа, рождаемость, смертность, эпидемия, чума.

Olena Zamura

The Pereiyslav – Borispol bishopric` s orthodox population during plague in 1770 – 1771.

In this article the data of fertility and mortality in three towns of Pereiyslav – Borispol bishopric before and during plague are calculated and analyzed. Attention is accented on the specific influ of disease on people in this region.

Key words: register metric book, confession register, age group, fertility, mortality, epidemic, plague.

